

Т. В. Жила,

старший викладач кафедри міжнародні фінанси, ВДНЗ КНЕУ ім. В. Гетьмана

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М. БУНГЕ

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних аспектів розвитку соціального напрямку економічної думки України в дослідженнях М. Бунге. У роботі розглядається основні питання та напрямки реформування економіки країни М. Х. Бунге.

The article is dedicated to investigation of theoretical and practical aspects of the development of social line of Ukrainian economic views in Bunge's works. In the article were researched the main questions and ways of reformation of Ukrainian economy.

В Україні ідеї нової історичної школи набули значного розповсюдження, як і у всьому світі. До провідних прихильників "методології історичної школи" і "історично-реалістичного погляду" на проблеми народного господарства в політичній економії, а також наголошуючи на тому, що саме він вважається засновником Київської психологічної школи в першу чергу слід згадати Миколу Християновича Бунге (1823—1895 р.р.) [1, с. 53].

М. Бунге після закінчення юридичного факультету Київського університету в 1845 році був призначений викладачем ліцею князя Безбородько в м. Ніжині. У 1947 році він захистив магістерську дисертацію на тему "Дослідження засад торговельного законодавства Петра Великого" та був затверджений професором ліцею. Німець за походженням, М. Бунге уважно відстежував та цікавився економічним життям Німеччини, а також працями німецьких економістів.

М. Бунге поєднував наукову працю з адміністративною та державною діяльністю, зокрема брав участь у фінансовій комісії з питань підготовки до селянської реформи, долучався для обговорення оновленого статуту університету в Петербурзі, викладав фінанси і політичну економію спадкоємцю-цесаревичу Миколі Олександровичу. Паралельно він обіймав посаду керівника київської контори державного банку. З цього періоду його голос набуває вирішального значення у фінансових питаннях.

З 1880 року М. Бунге перебував на посаді товариша міністра фінансів, під час його управління державними фінансами в історії грошового обігу країни почалася епоха, що вимагала новаторських рішень у багатьох галузях господарювання. Податкова сфера, бюджет, грошові та кредитні відносини, робоче питання, навіть залізничне питання — ніщо не залишилось поза його увагою.

Думки, що висловлювали представники історичної школи були дуже близькими до власного світосприйняття М. Бунге. Науковець багато зробив для того, щоб погляди західних економістів увійшли у вітчизняну еконо-

мічну думку. Критика соціалістичної доктрини, концентрація на вирішенні практичних економічних питань, погодження з трудовою теорією вартості, вирішення "робочого питання" — всі ці питання є такими, що розроблялися економістом, а також стали засновницькими для Київської психологічної школи. У своїх працях він писав, що серед різних течій у політичній економії поступово встановлюється нове. Воно спирається на історію і статистику з одного боку, а з іншого — не хетує висновками положень та гіпотез, які наводяться в історії та статистичних дослідженнях. У цьому випадку мова іде про предмет першочергового значення — метод у політичній економії та про успішне його застосування не лише до часткових випадків, а й до окремих предметів та побудові усієї науки.

Дослідник вбачає людські потреби за базис, який становить джерело людського бажання прогресу. Потреби індивідумів і засоби задоволення потреб знаходяться у М. Бунге "у червоному куті" [2, с. 144].

Під впливом пануючого серед тогочасних економістів нахилу до тотального державного регулювання економіки, державної підтримки індустріального розвитку країни в останній третині XIX ст. М. Бунге відійшов від ліберально-фрітредерської концепції та еволюціонував до помірною протекціонізму. Як теоретик, він засуджував крайнощі вчення про "свободу приватних інтересів", дотримувався основних ідей історичної школи та звертав увагу на соціальні умови буття суспільства.

М. Бунге підтримував напрям у політичній економії, пов'язаний з конкретно-історичними і статистичними дослідженнями, проте, вносив у нього цілу низку обмежень, зокрема він вважав, що історичний напрям може внести в науку та практичне життя безпринципний "опортунізм", якщо будуть відсутні будь-які правила, щодо бездумного і повсякчасного копіювання попередніх історичних прикладів. "Якщо ідеали безплідні, які намагаються втілювати в реальне життя, то ідеали для науковця і державного діяча також необхідні, як пошук твердої опори в істинах

науки. — Пише М. Бунге. — При цьому необхідно від істини історичної знаходити істину безумовну. Якщо не можна сказати, що усі закони та настанови, які виявляються доречними у даного народу і в одну епоху його розвитку, можуть дати однакові результати у іншого народу й у будь-якому періоді його історичного існування, то неодмінно, що в економічних науках є деякі положення такі ж незаперечні як і математичні істини. ... в науках суспільних треба мати справу з великим числом невідомих, а точний висновок та визначення впливу даної причини буває дуже важким". [3, с. 210]. М. Бунге вважає за необхідне, і сьогоднішня наука у багатьох випадках це підтримує, в дослідженнях використовувати системний підхід до проблеми. Тобто, не можна обмежуватись лише соціальними, або виключно економічними, або тільки юридичними інструментами впливу — для успішного господарювання необхідним є комплексний та системний підхід.

Разом з тим, М. Бунге вбачав небезпечним відсутність будь-яких засад, правил, підстав і прийняття до керівництва історичних прикладів, і спробою наслідувати їх у випадках, які помилково визнаються однорідними з вже пережитими людством. Вимагаючи великої обережності в застосуванні дедуктивного методу, М. Бунге наполягав на засвоєнні політичною економією методу позитивних знань, спостережень і досвіду. "Історія корисна лише за умови, що її використовують для повчання, а не для рабського списування зі зразків" [4, с. 181]. У котре йдеться про те, що не можна використовувати будь-який, навіть той, що виявився позитивним, досвід, як догму. Кожна конкретна ситуація вимагає відповідного індивідуального рішення. Можливим є застосування певних методів, які вже були використані раніше, проте, саме яким чином використовувати вже колись вдалі рішення — це є основним питанням.

Що стосується поглядів М. Бунге на соціально-економічні явища, то визнаючи позитивний вплив суперництва в цілому, М. Бунге дещо неоднозначно оцінював відносини між підприємцями і робітниками. З одного боку, М. Бунге не вважав нічого принизливого у найманих робітників, бо ця покупка поєднана взаємною вигодою. Недоліком цього явища він вважав лише його недостатню урівноваженість. Разом з тим, М. Бунге визнавав необхідність державного втручання в галузі "заходів, які відносяться до зміцнення добробуту фабричних робітників" [5, с. 115].

Окремої уваги заслуговує ставлення М. Бунге до робочого питання, до якого він звертався у своїх працях, а також у практичній діяльності.

Відправною точкою у поглядах М. Бунге щодо робочого питання було визнання ним економічних суперечностей між працею і капіталом. На його думку, розвиток фабричної промисловості призвів до глобальних соціальних змін. "Здійснився розпад традиційних патріархальних зв'язків між господарем-ремісником та його робітниками. Широка пропозиція праці з боку робітників та конкуренція між ними дозволили підприємцям знизити заробітну плату до крайньої межі. Концентрація в промислових центрах злиденного, неосвіченого фабричного населення, яке втратило колишні моральні орієнтири, перетворила місця в осередки злочинності, пияцтва і розпусти." [6, с. 5]. Прослідковується певна залежність моральних якостей окремої людини та робітників у цілому від розміру доходів, що отримуються ними. У разі недостатності коштів на достойне життя відбувається нахил до майже повного нівелювання моральних норм, відповідно, у випадку отримання достатніх коштів, робітники

мають змогу харчуватись, проводити дозвілля, час з дітьми іншим чином. "Втративший забезпечене майбутнє, з більш розвиненими потребами, — писав М. Бунге, — робітничий клас відчуває найсильнішу потребу в господарському порядку, який надавав би йому більш міцне суспільне становище" [7, с. 43].

Але, визнаючи важливість соціальних чинників в усуненні економічних суперечностей між працею і капіталом, М. Бунге підкреслював, що страждання пролетаріату завжди використовувались соціалістами для обґрунтування закономірності революційного перевороту. Також він заперечував тезу К. Маркса про безперервне погіршення стану робітників. На думку М. Бунге, численні факти про біди робочого люду, що наведені в першому томі "Капіталу", не можуть слугувати достатньою підставою для подібного висновку, а "скоріше показують картину безсердечності і егоїзму частини підприємців-капіталістів" [8, с. 120, 122—123].

М. Бунге був переконаний, що економічний прогрес та вдосконалення форм господарської діяльності створюють всі передумови для матеріального і культурного росту робітників. Він перебував під помітним впливом "Союзу соціальної політики" Німеччини, на одному з засідань якого було визнано робітниче питання головною соціальною проблемою та проголошено необхідність реформування соціальних відносин у вигляді державного регулювання праці жінок, дітей та підлітків, страхування робітників по захворюванню, від нещасних випадків, старості та інвалідності, узаконення фабричної інспекції, створення третейських судів для улагодження конфліктів між робітниками і підприємцями [9, с. 101—103].

Разом з тим, М. Бунге негативно оцінював крайні погляди стосовно того, що держава повинна повністю взяти на себе турботу про робітників [10, с. 276]. Йому були ближчими ідеї Д. Мілля про соціальне партнерство, кооперативний та профсоюзний рух робітників, їх участь в прибутках підприємства [11, с. 328—336]. Зокрема М. Бунге вважав, що "теорія залежності, патріархальної опіки ... віджила свій вік". При цьому основним соціальним напрямом вирішення робочого питання він визнавав боротьбу за "... самостійний їх (робочих — Т. Ж.) розвиток, причому метою покращень має бути не поставлення людей у можливість обходитися одне без одного, а надання їм можливості працювати разом і одне для одного у відносинах незалежних" [12, с. 81].

Для подолання суперечностей між працею і капіталом, вважав М. Бунге, потрібні поєднані зусилля уряду, громадськості та самих робітників. Роль держави повинна виявлятися, головним чином, у сфері фабричного законодавства. Перш за все варто було утвердити законодавчу базу щодо присутності на підприємствах органів урядового нагляду. М. Бунге вважав зразком англійську систему, позитивні наслідки якої щодо робітничого класу виявилися в покращенні стану робітників, розвитку промислової техніки саме тому, що робітник-англієць зацікавлений не в тому, як надати влаштування суспільству, а в тому, як дістати найбільшу користь від своєї праці і здобути якомога стабільніше господарське становище для своєї родини.

Як першочерговий захід М. Бунге розглядав прийняття законів, які обмежували б тривалість робочого дня для жінок та дітей. Подібні закони, прийняті в Англії, Франції, Німеччині він оцінював дуже високо. Свої думки з цих питань він висловлював у офіційних інстанціях. Зокрема, у 1859 р. М. Бунге був запрошений на засідання комісії для обговорення проекту правил для фабрик і заводів столиці. Разом з відомими економістами, серед яких був

і український економіст І. В. Вернадський, М. Бунге не тільки схвалював передбачені обмеження дитячої праці на підприємствах, а і запропонував полегшити умови їх праці з точки зору посилення вікових обмежень, і заборони дитячої праці на шкідливих для здоров'я виробництвах. Він також наполягав на окремих місцях праці для чоловіків, а також на обов'язковому відвідуванні школи усіма неповнолітніми [13, с. 84—85]. Важливого значення М. Бунге надавав законодавству про компенсацію робітникам з приводу втрати працездатності, а також пенсійного забезпечення.

Відзначаючи важливість наявності пенсійного законодавства, М. Бунге вказував на необхідність турботи про робітників, слідкуванню за їх освітою, забезпеченням дешевими квартирами, продуктами і предметами споживання, дотримання ними гігієнічних правил у побуті.

Окрім змін, запроваджених за його участі у фабричне законодавство 1892 року, М. Бунге звернув увагу і на таке болюче соціальне питання, як законність страйків, що жваво полемізувалось в європейській економічній літературі. М. Бунге був солідарний з позицією, яка захищала право на страйки як принцип економічної свободи, але при цьому доводив, що вони не приносять робітникам жодної користі, оскільки рівень заробітної плати визначається лише співвідношенням попиту і пропозиції. "Страйки представляють в якості чинників, які діють на підвищення заробітної плати, однак, можливо, це сила, часто негативна, яка жодним чином не сприяє ні покращенню якості, ні зменшенню кількості праці, ні зменшенню боротьби приватних інтересів. Страйки знаходять захисників між лібералами — в ім'я свободи; між соціалістами — у вигляді збирання робітників для соціальної війни; але прихильники кращого господарського устрою не можуть знайти в них засад для правильного розвитку суспільного життя" [14, с. 259—260].

М. Бунге підкреслював важливість участі робітників у прибутках підприємства шляхом перетворення їх у пайовиків акціонерних товариств. Він використовував цей аргумент у полеміці з економістами, які стверджували, що розвиток машинної індустрії і зростання конкуренції неминуче призводять до зменшення доходів робітників. "Поглинання малих підприємств великими, застосування машин і сил природи збільшує дешевизну виробництва, але не ведуть ні до знищення господарської самодіяльності робочих, ні до зниження заробітної плати, оскільки робітник може стати учасником у підприємстві." [15, с. 277].

Іншим ефективним заходом стимулювання приватної ініціативи робітників М. Бунге вважав організацію "товариств" на зразок європейських асоціацій. Він поділяв їх на дві категорії:

— "товариства", засновані для освіти робітників, побудови будинків, видачі пенсій та допомоги на випадок хвороби або смерті;

— "виробничі товариства" (вищий тип), тобто асоціації, засновані співробітниками для спільної виробничої діяльності.

Підтримка держави в цій справі полягає в розробці правових норм, які забезпечували б створення та діяльність "товариств" як юридичних осіб [16, с. 38].

У вищезазначеному можна простежити специфічний шлях до вирішення низки суспільно-гострих питань. Зрозуміло, що панацеєю створення товариств може і не буде, проте, очевидно, що науковець намагається знайти найбільш прийнятний вихід і для робітників і для працедавців.

Соціальне значення організації зазначених "това-

риств" полягає у пробудженні економічної "самодіяльності" фабричного люду. "У цій боротьбі освіти з варварством успіх не може бути сумнівним: нас і наших нащадків чекає праця великого морального відродження ... в якому головна і суттєва заслуга має належати їм самим" [17, с.5].

М. Бунге розробляє можливі виходи з ситуації, не тільки аналізуючи сьогодення, а і намагаючись передбачити, як ті чи інші кроки впливатимуть на суспільство в подальшому. Економіст вивчає актуальні тенденції розвитку, проектує їх на майбутнє.

На думку М. Бунге, сенс усіх перетворень "полягає в отриманні робітничим класом моральної і господарської самостійності серед таких громадських відносин, які не лише захищали б кожного робітника від випадкових прикростей, але й усували б ворожнечу і боротьбу інтересів з одного боку між капіталом і працею, а з іншого — між самими робітниками" [18, с. 277]. Свої ідеї М. Бунге згодом намагався реалізувати на посту міністра фінансів. Він був ініціатором першого в державі фабричного законодавства.

У 1881 р. в Міністерстві фінансів почалась робота над проектом правил регламентації дитячої праці. Автори проекту надавали закону про обмеження робочого дня великого значення. У поданні було визначено, що "Передчасні і тривалі заняття в промислових установах, руйнуючи фізичні сили дітей, позбавляють останніх можливості засвоїти в школі, з одного боку, тверді заходи віри і моральності, а з іншого, ті знання, які необхідні для підготовки добрих майстрів. Люди, фізично і морально надломлені, виявляються нездатними служити державі, коли вона закликає їх до захисту ... і здатними до однієї лише механічної роботи, доступної першому зустрічному" [19].

Сам проект передбачав: 1) заборону праці дітей віком до 12 років, але з наданням міністру фінансів права визначити ті підприємства, на яких може допускатися праця дітей віком від 10 до 12 років; 2) заборону нічної роботи для 12—14 річних і обмеження денної 8 годинами; 3) обмеження денної роботи для 14—17 річних 10 годинами, нічної — 6 годинами; 4) покладання на фабрикантів обов'язку забезпечення малолітнім і підліткам, які не закінчили однокласного навчального училища, можливості відвідувати школу не менше 2 годин в день; 5) заснування фабричної інспекції для нагляду за виконанням закону [20].

Промислова криза і тривалі заворушення робітників прискорили прийняття інших законів, здатних врегулювати робоче питання. Зокрема, з цим пов'язано узаконення заборони нічної праці для деяких категорій працівників. У відповідному законопроекті саме М. Бунге запропонував: 1) з 1 жовтня 1885 заборонити нічні роботи для жінок і підлітків віком до 17 років на текстильних фабриках; 2) надати міністерствам фінансів і внутрішніх справ право розповсюджувати цей захід на інші промислові підприємства [21].

Хоча вищезазначені вимоги сьогодні здаються абсолютно логічними обмеженнями щодо умов праці верств населення з певними додатковими соціальними зобов'язаннями, для свого часу вони є майже революційними. Ці перші джерела робітничого законодавства, власне, є актуальними й до сьогодні — розробки М. Бунге були і залишаються відповідними його дійсності, а також сьогоденню.

Паралельно з законом про заборону нічних робіт за ініціативою і за участі М. Бунге були розроблені "Правила нагляду за закладами фабричної промисловості та відносин їх господарів з працівниками". У поданні до

відповідного проекту підкреслювалось, що виявлене останнім часом зростання незадоволення робітників своїм "конче пригнобленим становищем "створює" сприятливі підстави для розповсюдження перекинутих вчень". Тому запропонований проект "...запроваджує вельми суттєві покращення в чинному фабричному законодавстві і відповідності правил, які в ньому наведені, не тільки відхиляє численні доводи, що викликають пряме незадоволення з боку як працедавців, так і робітників, але і надає у розпорядження уряду достатні засоби для встановлення на фабриках і заводах необхідного порядку і благоустрою, а також збереженню між господарями і робітниками добрих і побудованих на взаємних вигодах відносин [22].

Ще більшого соціального значення мало законодавство про страхування робітників, зразком для проекту якого був подібний німецький закон про індивідуальну відповідальність підприємців за каліцтво і смерть робітників.

Але обговорення проекту затягувалося на довгі роки. Міністерство фінансів зайняло обережну позицію по відношенню до незвичайного і масштабного експерименту Німеччини і бажало дочекатись переконливих статистичних даних про результати державного страхування. Тому, окремі положення законопроекту впроваджувались поетапно — спочатку було прийнято закон про індивідуальну відповідальність підприємців за каліцтво і смерть робітників, а введення державного соціального страхування у широкому сенсі було відкладено на дальню перспективу [23].

Дослідник наукової спадщини М. Бунге, відомий фахівець в галузі фінансів Петро Кованько в своїх дослідженнях вивчав заходи, що їх впроваджував М. Бунге як міністр фінансів щодо оподаткування. Дослідник на базі оригінальних документів з особистої бібліотеки М. Бунге докладно проаналізував наукові надбання економіста.

М. Бунге надавав державній владі у розв'язанні соціальних проблем достатньо великого значення. В своїх лекційних курсах він стверджував, що "...держава регулює роботу на фабриках, визначає її тривалість для різних вікових груп, встановлює розміри винагороди для постраждалих робітників, піклується про забезпечення старих..." [24, с. 304], і саме це є необхідною умовою досягнення примирення між працею і капіталом.

При вивченні проблем народного господарства М. Бунге завжди виходив з конкретних обставин, умів своєчасно коригувати свої теоретичні розробки, демонстрував широкий та раціональний підхід до соціальних явищ економічного життя. Його програмні пропозиції мали комплексний характер і передбачали економічні й соціальні перетворення у багатьох галузях економіки. М. Бунге був прихильником німецьких економістів, зокрема В. Рошера, Б. Гільдебранда, К. Кніса. Разом з ними, М. Бунге не поділяв універсальність класичної теорії, її трудову теорію вартості та ін., а за разом, і у своїх висновках дотримувався постулатів, вироблених "попередниками" німецької школи. Але він не намагався сліпо копіювати європейські теорії та правові норми. Економіст прагнув використати теоретичний досвід інших країн відповідно до національних умов.

М. Бунге передбачав у майбутньому наростання соціальної загрози з боку безправного і знедоленого "фабричного люду", оскільки доведені до крайньої межі люди здатні на непередбачені вчинки. Він вважав, що попередження цієї потенційної небезпеки соціально-економічного значення буде можливим лише шляхом своєчасного введення законів про охорону праці, залучення робітників

до участі в прибутках підприємства та створення робітничих асоціацій.

Література:

1. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге. Судьба Реформатора. — М., 1998. — с. 53
2. Горкіна Л. П. Стан та рівень уявлень про ринкову економіку в Україні на рубежі XIX і XX ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвідом. збір. праць. — К., 1998. — с. 144. — (вип. 30).
3. Горкіна Л. П. Стан та рівень уявлень про ринкову економіку в Україні на рубежі XIX і XX ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвідом. збір. праць. — К. 1998. — с. 210. — (вип. 30).
4. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895. — с. 181.
5. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия. М. — 1985. — с. 115.
6. Бунге Н. Х. Значение промышленных товариществ и условия их распространения. Ч.1 — СПб., 1857. — с. 5.
7. Бунге Н. Х. Полицейское право. Курс, читанный в университете св. Владимира. Вып. 1—3. — Киев: 1869. — С. 43.
8. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. — С. 120, 122—123.
9. Бернацкий М. В. Теоретика государственного социализма в Германии и социально-политические воззрения князя Бисмарка. СПб., 1911. — С. 101—103.
10. Бунге Н. Х. Полицейское право. Курс, читанный в университете св. Владимира. Вып. 1—3. — Киев: 1869., С. 276.
11. Миль Д. — Т. 3. — С. 84—142, 328—336.
12. Бунге Н. Х. Джон Стюарт Миль как экономист. С. 81.
13. Проект правил для фабрик и заводов в Санкт-Петербурге и уезде. Спб. — 1860. — С. 84—85.
14. Бунге Н. Х. Полицейское право. Курс, читанный в университете св. Владимира. Вып. 1—3. — Киев, 1869. — С. 259—260, 264—265.
15. Бунге Н. Х. Полицейское право. Курс, читанный в университете св. Владимира. Вып. 1—3. — Киев, 1869. — С. 277.
16. Бунге Н. Х. Полицейское право. Курс, читанный в университете св. Владимира. Вып. 1—3. — Киев, 1869. — С. 38.
17. Бунге Н. Х. Значение промышленных товариществ. Ч.1. — Киев, 1869, С. 5.
18. Бунге Н. Х. Полицейское право. Курс, читанный в университете св. Владимира. Вып. 1-3. — Киев: 1869., С. 277.
19. Проекты закону про обмеження робочого дня. — Спб., 1881.
20. Проект закону про заборону нічної праці на підприємствах текстильної промисловості. — Спб., 1885.
21. Проект правил про нагляд за заводами фабричної промисловості та про відносини господарів з працюючими у них людьми. — Спб., 1885.
22. Кованько П. Л. Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881—1887). — Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, АО печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901.
23. Ананович Н. И. Материалы лекционных курсов Н. Х. Бунге 60—80х годов XIX в. // Археографический ежегодник за 1977г. — М., 1978. — С. 304, 306.

Стаття надійшла до редакції 03.08.2009 р.